

Polskie odkrycia archeologiczne w Sudanie

Tajemnice Banganarti

Dr Bogdan Żurawski
kieruje polską
ekspedycją
archeologiczną
w Dolinie
Środkowego Nilu

BOGDAN ŻURAWSKI

Zakład Archeologii Śródziemnomorskiej
Polskiej Akademii Nauk, Warszawa
zaspan@zaspan.waw.pl

W małej wiosce w Dolinie Nilu polscy archeolodzy odkryli ważny ośrodek pielgrzymkowy średniowiecznego chrześcijańskiego królestwa

Banganarti, nubijska wioska na prawym (wschodnim) brzegu Nilu, mniej więcej w połowie drogi między III a IV kataraktą, znajduje się w odległości około 10 kilometrów w górę rzeki od średniowiecznej stolicy Nubii w Starej Dogoli. Jak sugeruje nazwa Banganarti (w dialekcie nubijskim – „wyspa szarańczy”), miejsce to było niegdyś wyspą. Już przed 1821 rokiem, kiedy przez krótki czas przebywał tam francuski podróżnik F. Cailaud, północny kanał, niegdyś oddzielający wyspę od prawego brzegu, został zasypany piaskiem z rozległych wydm, niesionym przez wiatr na południe od pustyni. W ten sposób Banganarti stała się częścią Sahary.

Wykopaliska w Banganarti są częścią większego projektu znanego jako Southern Dongola Research Survey. Przedsięwzięcie to jest prowadzone przez Polską Połączoną Eks-

pedycję Archeologiczną do Doliny Środkowego Nilu, zorganizowaną przez Zakład Archeologii Śródziemnomorskiej Polskiej Akademii Nauk w Warszawie przy współudziale Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej im. Kazimierza Michałowskiego UW oraz Muzeum Archeologicznego w Poznaniu. Projekt badawczy wsparło wiele instytucji, zaś głównym sponsorem rekonstrukcji i prac konserwatorskich jest firma Heidelberg Poland.

Pierwszym stanowiskiem archeologicznym, od którego rozpoczęto prace wykopaliskowe, był wielki *kom* (sztuczne usypisko) na obrzeżach wioski Banganarti. „Sondaż”, czyli próbny wykop prowadzący w poprzek *komu*, wykonany w 2001 roku, natrafił na główną apsydę kościoła, okazałe udekorowaną malowidłami ściennymi. Każda wolna powierzchnia (tj. niepokryta malowidłami) była gęsto zapełniona napisami w językach greckim i staronubijskim. Widok zapierał dech. Wykop sondażowy został natychmiast poszerzony, odsłaniając królewską postać odzianą w strój ceremonialny, stojącą w otoczeniu apostołów, i ogromną figurę archanioła za plecami króla.

Święty Patron

Wkrótce stało się jasne, że centralny *kom* w Banganarti kryje trzy kościoły, zbudowane kolejno między VII a XI wiekiem. Oprócz pierwszego kościoła, zbudowanego w VI-VII wieku i obecnie całkowicie rozebranego, w Banganarti były jeszcze dwa kościoły. Wcześniejszy z nich, Dolny Kościół, jest zachowany do wysokości około czterech metrów. Kościół ten był większy od jego następcy, Górnego Kościoła, zbudowanego w połowie X wieku bezpośrednio na poprzedzającej go budowli. Późniejszy budynek, znany również jako Kościół Archanioła Rafała, ma obecnie trzy metry wysokości.

Sanktuarium jest otoczone przez pozostałości muru fortyfikacyjnego o wymiarach 80 x 100 m i grubości 1-3 m, z wieloma okrągłymi basztami i obronną bramą wejściową po stronie południowej.

Wewnętrzne ściany obydwu kościołów pokrywają freski wysokiej jakości, z których

Centralny *kom*
w Banganarti (w środku) –
fotografia lotnicza
wykonana w lutym 2003

Bogdan Żurawski

Moment odkrycia
malowideł ściennych
w Banganarti

Bogdan Żurawski

wiele namalowano jeden na drugim na wielu warstwach tynku. Wolne od fresków powierzchnie ścian są w większości pokryte setkami inskrypcji, namalowanych lub wyrytych w tynku przez pielgrzymów, którzy podróżowali do tego miejsca.

Banganarti wydaje się najważniejszym centrum pielgrzymkowym w królestwie Makurii, środkowym z trzech chrześcijańskich królestw, które istniały przez ponad 800 lat (ok. 550-1400 n. e.) wzdłuż sudańskiej części doliny Nilu.

Dolny Kościół prawdopodobnie nie runął, lecz został opuszczony, gdy podnoszące się wody Nilu zalały i zniszczyły jego fundamenty. Pod koniec X lub na początku XI wieku ściany kościoła zostały celowo zrównane z ziemią, a pomieszczenia świadomie wypełnione gruzem. Wkrótce potem zbudowano Górny Kościół, wznosząc go częściowo na ścianach poprzedniego kościoła, a częściowo na piasku.

Na wschodniej ścianie prezbiterium Dolnego Kościoła, obok apsydy, na drugiej warstwie tynku napisano czarnym atramentem modlitwę do Archanioła Rafała, która w pewnym stopniu dowodzi, że również i niższy kościół był poświęcony Archaniołowi Rafałowi.

Po zakończeniu prac wykopaliskowych w 2004 roku nie ulegało wątpliwości, że Dolny Kościół został zbudowany w VII-VIII wieku na planie krzyża wpisanego w kwadrat.

Górny Kościół

Głównym założeniem planu Górnego Kościoła jest symetria, natomiast jego główną cechą charakterystyczną jest zewnętrzny portyk i niezwykle plan 18 kaplic umiejscowionych wokół centralnej kopuły, opartej na czterech potężnych kolumnach, składających się z podwójnej kolumny i filaru.

Słynne królewskie portrety z Banganarti znaleziono jedynie w siedmiu kaplicach (1-7), wzniesionych wzdłuż wschodniej ściany Górnego Kościoła. Kaplice te zostały zbudowane bezpośrednio nad kryptami przylegającymi do wschodniej ściany Dolnego Kościoła. W 2003 roku jedną z krypt otwarto. W środku znaleziono dwa ciała, z głowami przykrytymi daszkami zrobionymi z trzech cegieł - dwóch ce-

Paweł Małec

Trójwymiarowa
rekonstrukcja Kościoła
Archanioła Rafała
(Górnego Kościoła)
w Banganarti

Polskie odkrycia archeologiczne w Sudanie

gieł ułożonych pionowo po obu stronach głowy, przykrytych trzecią, ułożoną poziomo.

Tyłna ściana każdej z siedmiu wschodnich kaplic jest apsydą, pokrytą malowidłem o jednakowym schemacie kompozycyjnym: fresk przedstawia króla w koronie, ubranego w wyszukany strój ceremonialny, w prawej dłoni dzierżącego berło, a w lewej koronę, znajdującego się pod świętą opieką stojącego za nim Archanioła Rafała. Postacie te są otoczone przez czterech lub sześciu apostołów namalowanych na bocznych ścianach, co jest lokalną wersją bizantyjskiego *christoumimesis*. Najbardziej intrygująca jest wyjątkowa forma berła, trzymanego w prawej dłoni każdego króla: jest to kolumna z kapitelem. Chrystus siedzący na kapitelu nadaje temu symbolowi ziemskiej władzy nubijskich królów jeszcze bardziej sakralny charakter.

Przedstawienie nubijskich władców pośród apostołów, w miejscu zwykle przeznaczonym dla Chrystusa, odzwierciedla ówczesną ewolucję w bizantyjskiej teologii politycznej oraz umocnienie się autorytetu makuriańskiej dynastii poprzez podkreślenie sakralnego charakteru monarchii. Długa inskrypcja napisana pod kompozycją namalowaną w Kaplicy VI jest inwokacją skierowaną do Archanioła Rafała. Rozpoczyna się słowami: „*Z sieci diabła wyzwól nas, Rafale.*”

Apostołowie otaczający króla z Kaplicy III podkreślają sakralny charakter monarchii

Bogdan Żurawski

Wspaniały fresk (tu - w trakcie prac konserwatorskich) wskazuje na terapeutyczny charakter miejsca. Fresk przedstawia św. Damiana, który w prawej dłoni trzyma skalpel, a w lewej torbę z narzędziami chirurgicznymi

Kaplica VI, w centrum sanktuarium, została skonstruowana na nieco innym planie. Sześć kolumn z kapitelem i podstawą dzieli apsydę i ściany boczne na siedem części o łukowych sklepieniach, w całości pokrytych różnorodnymi malowidłami. Centralne *intercolumnium* zawiera portret władcy pod patronatem Archanioła. Widać też wszystkich dwunastu apostołów, po dwóch w każdym *intercolumnium*.

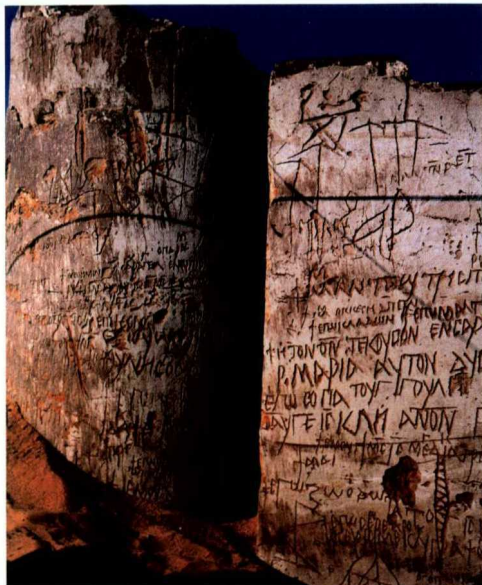
Banganarti jest oddalona od Starej Dongoli tylko o 10 km, a jednak różnice w metodach malarskich i estetycznym wyrazie fresków, pochodzących z tego samego okresu, są znaczące. Malarz z Banganarti, dla ułatwienia nazywany mistrzem z Sinada, miał obsesję na punkcie trzeciego wymiaru. Dążył do odzwierciedlenia sferycznego kształtu głowy i twarzy poprzez zastosowanie ciemnych cieni na policzkach i kolistych śladów pędzla na czołach. Takie cechy rozpoznawcze są rzadko spotykane w samej Dongoli.

Centrum pielgrzymek

W 2004 roku znaleziono i rozszyfrowano większą liczbę ważnych inskrypcji. Pierwsza z nich, graffiti na południowo-wschodniej kolumnie, wspomina króla o imieniu Dawid, który rządził w latach 1260-1270. Ponadto odkryto dwie inskrypcje „Króla Papera z *Toungoul*” (Dongola). Król ten rządził prawdopodobnie w połowie XIV wieku n. e.

Najważniejszą osobą spośród pielgrzymów był jednak Król Siti, którego podpis znajduje się w dwóch miejscach. Ponadto pewien Durere, który był *epirshil* Króla Siti („*Ja Dourere, Diakon [kościoła] Wielkiego Jezusa, epirshil Króla Siti*”) pozostawił swój podpis na kamiennym elemencie łuku nad wejściem do kościoła. Spośród oso-

Greckie
i staronubijskie
inskrypcje wyrze-
(i namalowane)
na wschodniej ścianie
pomieszczenia 21

Bogdan Żurawski

bistości królewskich swój podpis pozostawiła także Królowa Matka zwana Outiga.

Większość inskrypcji z Górnego Kościoła datuje się na drugą połowę XIII wieku i pierwszą połowę XIV wieku – najbardziej burzliwy okres nubijskiej historii. Dongola była oblegana, wielokrotnie zdobyta i ostatecznie zburzona. Te dramatyczne wydarzenia są odzwierciedlone w słowach niektórych inskrypcji, na przykład na północnej kolumnie w wejściu do kaplicy V.

Ogromna ilość napisów pozostawionych przez pielgrzymów wskazuje na to, że Banganarti była jednym z najważniejszych ośrodków pielgrzymkowych w Dolinie Środkowego Nilu

(na podstawie znacznego podobieństwa charakteru pisma można sądzić, że większość inskrypcji wykonali związani z kościołem skrybowie w imieniu niepiśmiennych odwiedzających). Mając do dyspozycji wyłącznie dane archeologiczne trudno określić, jakie były oczekiwania osób odwiedzających to miejsce i jakie praktyki lecznicze tam wykonywano. Wspaniały fresk znaleziony w westybulu północnej klatki schodowej również w pewnym stopniu sugeruje terapeutyczny charakter miejsca. Fresk ten przedstawia świętych Kosmę i Damiana.

Jest oczywiste, że Banganarti, tak jak i inne ośrodki pielgrzymkowe w Dolinie Nilu, była licznie odwiedzana przez ludzi poszukujących cudownego ozdrowienia. Trudno ocenić, które z praktyk leczniczych, znanych ze źródeł literackich, mogły mieć tu miejsce. Źródła wspominają o inkubacjach, zdrapywaniu wapna i farby ze świętych malowideł, piciu święconej wody, itp. Jest wiele tajemnic Banganarti, które nadal czekają na odkrycie. ■

Chcesz wiedzieć więcej?

Żurawski B. i in., „Survey and Excavations between Old Dongola and Ez-Zuma”, Warszawa 2003.

Żurawski B., Banganarti, w: „Sudan, Ancient Treasures. An Exhibition of Recent Discoveries from the Sudan National Museum”, red. Welsby D. A. i Anderson J. R., Londyn 2004, str. 220–226.

Bogdan Żurawski

Centrum sanktuarium
w Banganartii